

आरण्यक ग्रन्थका विषयवस्तु र तिनको महत्त्व

गङ्गाराम नेपाल *

सार

वैदिक वाङ्मयका क्षेत्रमा आरण्यक ग्रन्थको महत्त्वपूर्ण स्थान छ । अरण्य भनेको वन हो वानप्रस्थ आश्रमा विशेषतः अध्ययन अध्यापन मनन चिन्तन गरिने वैदिक वाङ्मयका ग्रन्थहरू आरण्यक भनिन्छन् । आरण्यक ग्रन्थहरू उपनिषद्भन्दा अधिका भएकाले यसमा आत्मा परमात्मा सृष्टि उत्पत्ति ज्ञान कर्म उपासना आदिको प्रारम्भिक रूप प्राप्त हुन्छ । यसमा प्राण नै संसारको आधार हो । प्राणमा नै संसारका सारा जीव जन्तुहरू अडिएका छन् र सम्पूर्ण चिज प्राणमा नै निर्भर भएका हुनाले प्राण सर्वत्र व्याप्त छ भन्दै प्राणको विशेष चर्चा गरिएको पाइन्छ । त्यसैगरी कतिपय ऐतिहासिक उल्लेखका साथसाथै यज्ञको दार्शनिक एवं आध्यात्मिक पक्षको विवेचना पनि पाइन्छ । चारवेदका ऐतरेय, शांखायन, बृहदारण्यक, तैत्तिरीय, मैत्रायणीय, तवलकार आरण्यक आदि गरिएका आरण्यक ग्रन्थहरू अहिले उपलब्ध छन् । यसरी हेर्दा यी आरण्यकग्रन्थहरूमा यज्ञको गूढ रहस्य एवं दार्शनिक पक्षको विशद वर्णन, पवित्र ब्रह्मविद्याको वर्णन आदि विविध विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएका आरण्यक ग्रन्थहरू विशिष्ट ग्रन्थका रूपमा परिचित छन् ।

शब्दकृञ्ज : आरण्यक, प्राणविद्या, उपनिषद्, आध्यात्मिक, ब्रह्मविद्या, रहस्यात्मक, ब्राह्मण ग्रन्थ ।

१. विषय परिचय

वैदिक साहित्यमा आरण्यक ग्रन्थको विशिष्ट महत्त्व रहेको पाइन्छ । आरण्यक शब्दको अर्थ अरण्यमा हुनेवाला भन्ने हुन्छ । त्यसैले वनमा हुने अध्ययन अध्यापन मनन चिन्तन शास्त्रीय चर्चा एवम् आध्यात्मिक विवेचन आरण्यक ग्रन्थ भित्र रहेका छन् । सद्विचारहरूको संग्रह भएको शास्त्रको रूपमा पनि यस आरण्यक ग्रन्थलाई लिइन्छ । यसमा आत्मविद्या तत्त्व चिन्तन एवं रहस्यात्मक विषयहरूको वर्णन पाइन्छ । अतः आरण्यक लाई 'रहस्य विद्या' पनि भनिन्छ । यसमा यज्ञको गूढ रहस्य एवं ब्रह्मविद्याको प्रतिपादन गरिएको हुनाले रहस्य विद्या भनिएको हो । ब्राह्मणग्रन्थ भन्दा पछि उद्भव भएको आरण्यक ग्रन्थ हो । ब्राह्मण ग्रन्थमा वर्णित यज्ञ प्रक्रिया कष्टकर, दुर्वोध्य एवं नीरस भएका कारण रुचिकर भएन । अतः आत्मिक शान्तिका लागि अध्यात्मको आवश्यकता अनुभव भएर र वानप्रस्थ एवं सन्यासीहरूका लागि आत्मतत्त्व एवं ब्रह्मविद्याको ज्ञानका लागि आत्मपरक ग्रन्थको आवश्यकतानुरूप आरण्यक ग्रन्थको रचना भएको पाइन्छ । यसमा मुख्य प्रतिपाद्य विषय केवल यज्ञ मात्र होइन यज्ञयागादि भित्र रहेका आध्यात्मिक तथ्यको अनुसन्धान यज्ञीय अनुष्ठान भित्र रहेका दार्शनिक विचार र संहिता मन्त्रहरूमा जुन विद्याको सङ्केत मात्र गरिएको हुन्छ त्यसको विश्लेषण पनि यसमा पाइन्छ । मन्त्र ब्राह्मणात्मक रूपमा रहेको वेदको जुन अंशमा प्राणविद्या एवं प्रतीक उपासनाका विषयको वर्णन गरिएको छ त्यो अंशलाई नै आरण्यक भाग हो ।

२. समस्या कथन

* उपप्राध्यापक ने.सं.वि.पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।

वैदिक वाङ्मयअन्तर्गत विभिन्न ग्रन्थहरू रहे पनि यस क्षेत्रमा आरण्यक ग्रन्थहरूको छुट्टै महत्त्व रहेको पाइन्छ । सृष्टि, उत्पत्ति, आत्मा, परमात्मा, यज्ञआदि विविध विषयवस्तुको चर्चा गरिएका यी आरण्यक ग्रन्थहरूको मानव जीवनलाई सन्मार्ग प्रदान गर्न विशेष भूमिका रहेको छ । यस लेखका शीर्षकका सन्दर्भमा जोडिएका समस्यालाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

क. उपलब्ध आरण्यक ग्रन्थहरूमा के-कस्ता विषयवस्तुहरूको चर्चा गरिएको छ ?

ख. आरण्यक ग्रन्थहरूको महत्त्व के कस्तो रहेको छ ?

३ उद्देश्य निर्धारण

प्रस्तुत आलेको समस्या कथनमा उल्लिखित समस्याको प्राज्ञिक समाधान प्रस्तुत गर्नु नै यस लेखको अभिष्ट रहेको छ । यस आलेखका उद्देश्यलाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ :

क. उपलब्ध आरण्यक ग्रन्थको परिचय दिँदै तिनमा पाइने विषयवस्तुमाथि प्रकाश पार्नु,

ख. वैदिक साहित्य मानिने आरण्यक ग्रन्थहरूको महत्त्व प्रकाशित गर्नु ।

४. अनुसन्धान विधि र सीमा

अनुसन्धान गर्ने कुनै विषयको विवेचना गर्ने रीति नै अनुसन्धान विधि हो । यसका आधारमा नै अनुसन्धानलाई प्रामाणिक र विश्वसनीय तथा उपलब्धिमूलक बनाउन सकिन्छ । पुस्तकालय ज्ञानको भण्डार हो । पुस्तकालयीय पद्धति वा पुस्तकालयमा रहेका सम्बन्धित विषयका ग्रन्थहरूको अध्ययन गरी वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक शैलीमा शीर्षक सम्बद्ध विषयलाई प्रस्तुत गरी वैदिक वाङ्मयका रत्न मानिएका आरण्यक ग्रन्थको मात्र महत्त्व, उपलब्धता र तिनमा पाइने विषयवस्तुमाथि प्रकाश पार्नु नै यस आलेखको सीमा रहेको छ ।

५. आरण्यक ग्रन्थहरूमा वर्णित विषयवस्तु

आरण्यक ग्रन्थहरू उपनिषद् ग्रन्थका पूर्वरूप मानिन्छन् । उपनिषद्मा आत्मा परमात्मा सृष्टि - उत्पत्ति, ज्ञान, कर्म, उपासना तत्त्वज्ञान आदिको प्रतिपादन गरिएको पाइन्छ । तिनै तत्त्वज्ञानको प्रारम्भिक रूप आरण्यक ग्रन्थमा पाइन्छ । यसमा वैदिक यागको आध्यात्मिक एवं दार्शनिक पक्षको विवेचन पाइन्छ । ऐतरेय, शतपथ, ताण्ड्य, गोपथ, आदि ब्राह्मणमा यज्ञलाई ब्रह्म वा विष्णुको स्वरूप मानिएको छ । यज्ञको दार्शनिक व्याख्या ब्रह्मको स्वरूप आदिको विवेचना यस आरण्यक ग्रन्थमा पाइन्छ । प्राणविद्याको तत्त्वको बारेमा पनि विशेष रूपमा प्रकाश पारिएको छ । ऐतरेय आरण्यकमा प्राणविद्याको महत्त्वको वर्णन गरिएको छ । यसमा प्राणलाई संसारको स्वामी एवं नियन्ता भनिएको छ । प्राण संसारको आधार हो । मनुष्य देखि लिएर किरा फट्टयाङ्ग सम्म सबै प्राणमा नै निर्भर रहने हुनाले जबसम्म प्राण छ तबसम्म जीवन छ । सारा संसार प्राणमा नै निर्भर भएकाले प्राण सर्वत्र व्याप्त छ । यसबाट नै अन्तरिक्ष एवं वायुको उत्पत्ति भएको हो । यी दुवैले प्राणरूपी पिताको सदा सेवा गर्दछन् । जसरी कृतज्ञ पुत्रले सत्कर्मद्वारा पितालाई खुशी बनाउँदछ । त्यसरी नै अन्तरिक्ष र वायुका रूपमा रहेका दुईवटा छोरा पनि प्राणको सेवामा संलग्न रहेका छन् । अन्तरिक्षको अनुशरण गरेर मात्र प्राणीहरूको सञ्चरण हुन्छ । अन्तरिक्षको सहायताले नै मानिसहरू टाढाबाट भनिएका शब्दहरू लाई पनि सुन्दछन् । यसरी प्राणको परिचर्चा गरेको पाइन्छ । वायुले पनि सुगन्धित गन्धद्वारा प्राणलाई खुशी बनाउँछ । ध्यानका लागि प्राणको विभिन्न गुणहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सही रूपमा प्राणको ध्यान गर्नुपर्छ अनि मात्र फल पनि त्यही रूपमा प्राप्त गरिन्छ ।

प्राण नै अहोरात्रको कालचक्र हो । दिन प्राणरूप हो भने रात्रि अपान रूप हो । विहान शरीरका सम्पूर्ण इन्द्रियहरूमा प्राण फैलिन्छ । यही फैलिएको देखेर मानिसहरू 'प्रतापि' भन्छन् । यिनै कारणले दिन आरम्भ हुने समयमा जुन प्राणको प्रसरण भएको देखिन्छ, त्यसैलाई प्रातः भनिन्छ । दिनको अन्त्यमा इन्द्रियहरूमा सङ्कोच देखिन्छ, यही कारणले त्यो समयलाई 'सायम' भनिन्छ । विकासको कारण भएको हुनाले दिनलाई प्राणको रूप मानिएको छ । त्यस्तै संकोचको कारणले रात्रिलाई अपान भनिएको छ । प्राणलाई देवताको रूपमा पनि चित्रण गरिएको छ । वाणीमा अग्नि देवताको वास हुन्छ, चक्षुमा सूर्य, मनमा चन्द्रमा । प्राण ऋषिहरूको रूप पनि हो । विश्वामित्र, गृत्समद, वामदेव, अत्रि, भारद्वाज, वसिष्ठ आदि सबै ऋषिहरू प्राणकै रूप हुन् । जस्तै - प्राण विश्वको मित्र भएकाले विश्वामित्र, प्राण शरीरमा निवास गर्ने भएकाले वसिष्ठ आदि कारणले गर्दा प्राण ऋषि रूपमा रहेको पाइन्छ । "प्राणोऽग्नि परमात्मा" (मैत्रा. आरण्यक ६.९) भनेर मैत्रायणी आरण्यकमा प्राणलाई अग्नि र परमात्मा बताइएको छ । तैत्तिरीय आरण्यकमा कालचक्रको विशद वर्णन गरेको पाइन्छ । काल अहोरात्र, पक्ष मास ऋतु संवत्सर आदिको रूपमा निरन्तर वगिरहन्छ । त्यसलाई महानदीको रूपमा लिइएको छ । जसमा मुहूर्त दिन रात्रि आएर मिल्दछन् अनि एकाकार हुन्छन् । पारमार्थिक काल अखण्ड संवत्सर चक्रको रूपमा नित्य एवं एक छ तर व्यवहारिक काल अनेक एवं अनित्य छ । यसको वर्णन तैत्तिरीय आरण्यकमा यसरी गरिएको पाइन्छ ।

नदीव प्रभवात् काचित् अक्षय्यात् स्यन्दते यथा ।

तां नद्यां के भि समायान्ति सोरु सती न निवर्तते ।।

एवं नाना समुत्थाना : कालं संवत्सरं श्रिताः (तैत्ति . आर . १ . २)

आरण्यक ग्रन्थमा यज्ञोपवीतको महत्त्व वर्णन गरिएको पाइन्छ । यज्ञोपवीत धारण गरेर जो यज्ञ पठन आदि कर्म गर्दछ, त्यो सम्पूर्ण यज्ञको लागि श्रेष्ठ मानिन्छ ।

प्रसृतो ह वै यज्ञोपवीतिनो यज्ञः यत् किं च ब्राह्मणो यज्ञोपवीती अधीते यजत एव तत् । (तैत्ति.आर २.१.१)

बृहदारण्यकमा सन्यासीको अर्थमा ' प्रव्रज्या ' शब्दको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । प्रव्रज्याको अर्थ घर छोडेर जानु हो । यसको पारिभाषिक अर्थ तत्त्व दर्शन वा ब्रह्मज्ञानको लागि घर छोडी वन आदिमा जानु । अत एव सन्यासीका लागि परिव्राट् (परिव्राज्) एवं परिव्राजक शब्द हुन्छन् । यिनै आत्मतत्त्वको ज्ञान एवं ब्रह्मलोकको प्राप्तिका लागि नै व्यक्ति सन्यासी हुन्छ ।

एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति (बृहदा.४.४.२२)

आरण्यक ग्रन्थमा कतिपय ऐतिहासिक तथ्यको पनि उल्लेख पाइन्छ । " नमो गङ्गायमुनयोर्मध्ये ये वासन्ति" (तैत्ति. आर २.२०) तैत्तिरीय आरण्यकमा गंगा यमुनाको मध्यवर्ती प्रदेशलाई अत्यन्त पवित्र बताइएको छ । यसरी आरण्यक ग्रन्थहरूमा महान् आध्यात्मिक तत्त्व, यज्ञको गूढ रहस्य, भौगोलिक वर्णन, ऐतिहासिक तथ्य, चित्त शुद्धि द्वारा मोक्ष, तत्त्व चिन्तन एवं रहस्यात्मक विषयहरूको वर्णनको सङ्केत उपलब्ध छ भने यसको पूर्ण विकास उपनिषद्हरूमा भएको पाइन्छ ।

६. उपलब्ध आरण्यक ग्रन्थहरू

अधिकांश आरण्यक ग्रन्थहरू संबद्ध ब्राह्मण ग्रन्थकै अन्तिम भाग हुन् । अतः ती बाह्यमण ग्रन्थका रचयिता नै आरण्यक ग्रन्थका रचयिता मानिन्छन् । यसमा केही अपवाद पनि पाइन्छ । अहिले केवल निम्न छ वटा आरण्यक ग्रन्थहरू मात्र उपलब्ध छन् :-

- क) ऋग्वेदीय - ऋग्वेद सम्बद्ध दुईवटा आरण्यक ग्रन्थ उपलब्ध छन् । क) ऐतरेय, ख) शांखायन ।
- ख) शुक्लयजुर्वेदीय - शुक्लयजुर्वेदसंग संबन्धित बृहदारण्यक ग्रन्थ हो । यो काण्व र माध्यान्दिनीय दुवै शाखामा उपलब्ध छ ।
- ग) कृष्णयजुर्वेदीय - कृष्ण यजुर्वेदको तैत्तिरीय र काठक शाखाको एउटा तैत्तिरीय आरण्यक छ भने मैत्रायणीय शाखाको एउटा मैत्रायणीय आरण्यक उपलब्ध छ ।
- घ) सामवेदीय - सामवेदको जैमिनि शाखाको 'तवलकार' आरण्यक उपलब्ध छ । यसलाई जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण पनि भनिन्छ ।
- ङ) अथर्ववेदीय - अथर्ववेदको कुनै छुट्टै आरण्यक ग्रन्थ छैन । गोपथ ब्राह्मणका केही अंशलाई ब्रह्मविद्यापरक आरण्यक भन्न सकिन्छ ।

७. आरण्यक ग्रन्थको महत्त्व -

वैदिक वाङ्मयका क्षेत्रमा आरण्यक ग्रन्थको विभिन्न दृष्टिले विशेष महत्त्व रहेको पाइन्छ । आरण्यक ग्रन्थ ब्राह्मण ग्रन्थ र उपनिषदलाई जोड्ने कडीको रूपमा रहेको छ । ब्राह्मण ग्रन्थमा यज्ञको दार्शनिक एवं आध्यात्मिक पक्षको कोपिलाको रूप मात्र पाइन्छ भने त्यसको फक्रिएको रूप (पल्लवित रूप) आरण्यक ग्रन्थमा पाइन्छ । सकाम र निष्काम कर्मको चर्चा पनि यस ग्रन्थमा गरिएको पाइन्छ । गृहस्थका लागि सकाम कर्म उपयुक्त हुन्छ भने वानप्रस्थ एवं सन्यासीका लागि यी कर्म हेय हुन्छन् । अतः अध्यात्मको ज्ञानका लागि आरण्यक ग्रन्थको आवश्यकता हुन्छ । आरण्यक ग्रन्थ स्थूलदेखि सूक्ष्म, भौतिकवाद देखि अध्यात्मतिर, मूर्तदेखि अमूर्ततिर लैजाने ग्रन्थको रूपमा परिचित छ । यसमा यज्ञ प्रक्रियाको दार्शनिक पक्षको विवेचन, यज्ञको गूढ भावार्थ एवं दार्शनिक सङ्केतको विशद वर्णन पनि पाइन्छ । महाभारतमा आरण्यक ग्रन्थलाई वेदको सारभाग मानिएको छ । जसरी दहीबाट घ्यू, मलयबाट चन्दन र औषधीबाट अमृत प्राप्त हुन्छ त्यसरी नै वेदबाट आरण्यक प्राप्त भएको हो । भनिएको पनि छ :-

नवनीतं यथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा

आरण्यकं च वेदेभ्य औषधिभ्योऽमृतं यथा । (महा.१ .३३१.१)

आरण्यक ग्रन्थमा पवित्र ब्रह्मविद्याको वर्णन पनि गरिएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा आरण्यक ग्रन्थ वानप्रस्थ आश्रमका लागि उपयुक्त एवं यज्ञप्रक्रियाका दार्शनिक, आध्यात्मिक पक्षको अध्ययन, मनन चिन्तन शास्त्रीय चर्चा गरिएको एक विशिष्ट ग्रन्थका रूपमा परिचित छ ।

८. उपसंहार -

वैदिक वाङ्मयका क्षेत्रमा ब्राह्मण ग्रन्थभन्दा पछि उदभव भएको ग्रन्थका रूपमा आरण्यकलाई लिइन्छ । यसमा वैदिक यज्ञयागादि भित्र रहेका आध्यात्मिक तथ्यको अनुसन्धान, दार्शनिक विचार आदि प्रस्तुत छन् । प्राणविद्या एवं प्राण मनुष्य देखि लिएर सम्पूर्ण जीवमा रहने हुनाले यसको महत्त्व, त्यसैगरी कालचक्र महानदीको रूपमा रहेको छ र यो पक्ष, मास, ऋतु, संवत्सर आदिका रूपमा निरन्तर वगिरहन्छ भन्दै कालचक्रको विशद वर्णन गरिएको छ । यस्तै दार्शनिक ऐतिहासिक आध्यात्मिक आदि विविध विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएका आरण्यक ग्रन्थहरू चारवटै वेदका आ- आफ्ना रहेका छन् । अहिले ऐतरेय, शांखायन, बृहदारण्यक, तैत्तिरीय, मैत्रायणीय र तवलकार आरण्यक उपलब्ध छन् । वैदिक वाङ्मयका क्षेत्रमा

रहेका ऐतिहासिक तथ्य, दार्शनिक विचार, यज्ञको धार्मिक आध्यात्मिक पक्षको विस्तृत विवेचना, यज्ञको गूढ रहस्य, ब्रह्मविद्या आदिको ज्ञानका लागि आरण्यक ग्रन्थहरू अत्यन्तै फलदायी र महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

उपाध्याय, बलदेव (सन् १९८०), *वैदिक साहित्य और संस्कृति* (पञ्चम संस्करण) वाराणसी : शारदा संस्थान ।

गैरेला, वाचस्पति (सन् १९७५), *संस्कृत साहित्यका इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
द्विवेदी, कपिलदेव (सन् २०१५), *वैदिक साहित्य एवं संस्कृति* (छैटौं संस्करण) वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

द्विवेदी, पारसनाथ (२०३९), *वैदिक साहित्यका इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्र. ।
मिश्र, किशोर (२०४२), *वेदशाखापर्यालोचनम्* , वाराणसी : उत्तरप्रदेशसंस्कृतअकादमी ।
मिश्र, जगदीशचन्द्र (सन् २००९), *वैदिकवाङ्मयस्येतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

वर्मा, वीरेन्द्रकुमार (सन् १९८७), *शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यम्*, (सम्पा.) वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

शर्मा, विद्याधर (व्या.) (सन् १९९०), *कात्यायनश्रौतसूत्रम्*, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।